

MARCEL LÉART (KRIKOR ZOHRAB)
Ermeni Meselesi

La Question Arménienne. À la lumière des documents

İletişim Yayınları 2213 • Tarih Dizisi 100

ISBN-13: 978-975-05-1829-4

© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI “Ermeni Hayırsever Cemiyeti’nin yerel şubesinin açılış toplantısı, Samsun, Ocak 1913” (R. H. Kévorkian ve P. B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, çev. Mayda Saris, yay. haz. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2012, s. 204).

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Siyami Kuzu

BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MARCEL LÉART
(KRİKOR ZOHRAB)

Belgelerin Işığında
Ermeni Meselesi

*La Question Arménienne
À la lumière des documents*

ÇEVİREN *Renan Akman*

ROBER KOPTAŞ'IN ÖNSÖZÜYLE



MARCEL LÉART (KRIKOR ZOHRAB) 1861'de İstanbul Beşiktaş'ta doğdu. Makruhyan, Tarkmançats ve Lusavoriçyan Ermeni okullarında okuduktan sonra Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde mühendislik ve hukuk eğitimi aldı. Avukatlık yaptı, aynı zamanda, gazete yazıları ve kitaplarıyla dönemin en önemli Ermeni yazarlarından biri oldu. Abdülhamit döneminde yaşayan pek çok Ermeni aydını gibi baskılarla karşılaştı, ülke dışına çıkmak zorunda kaldı. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a döndü. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na İstanbul mebusu olarak girdi ve sonrasında yapılan iki seçimde yeniden seçildi. Toplumsal ve siyasi sorunlarla ilgili cesur çizgisiyle ve hitabet yeteneğiyle dikkat çekti. 1912-13 döneminde Ermeni vilayetlerinde reform çalışmaları kapsamında yürütülen müzakerelerde önemli roller üstlendi. 24 Nisan 1915'te tutuklanan Ermeni aydınlar arasında yer almasa da, kısa bir süre sonra, Erzurum mebusu arkadaşı Vartkes Serengülyan'la birlikte tutuklandı. Harp Divanı'nda yargılanmak üzere Diyarbakır'a götürülmek bahanesiyle yola çıkarıldı. Temmuz 1915'te, Urfa yakınlarında, Teşkilat-ı Mahsus'a bağlı çalışan Çerkez Ahmed adlı bir çete reisi tarafından, Serengülyan'la birlikte öldürüldü.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

FIRTINADAN ÖNCE BİR SON ÇIRPINIŞ

ROBER KOPTAŞ7

Önsöz 43

BİRİNCİ BÖLÜM

Ermeni Meselesinin Tarihçesi 45

İKİNCİ BÖLÜM

İstatistikler: Nüfus, Ticaret, Sanayi, Eğitim 51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**Sorun: Türk Hükümeti, Reformları
Gerçekleştirmekten Neden Âcizdir?** 59

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

**Çare: Avrupalı Bir Vali, Ermenilerin Memuriyet
Görevlerine Katılımı, Adem-i Merkeziyet** 67

BEŞİNCİ BÖLÜM

Avrupa ve Ermeniler 73

EKLER 77

EK A Türkiye Ermenistanı ve Kilikya Haritası 79

EK B Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi 81

EK C	Ermeni Delegasyonu Tarafından Berlin Kongresi'ne Sunulan, Türkiye Ermenistanı İçin Nizamname Projesi.....	83
EK D	Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi.....	87
EK E	Altı Büyük Devlet'in Büyükelçilerinin 7 Eylül 1880'de Bâb-ı Âli'ye Verdikleri Ortak Nota.....	89
EK F	İstanbul'daki Fransa, Rusya ve İngiltere Büyükelçilerinin Ermenistan'daki Reformlarla İlgili Mart-Nisan 1895 Tarihli Muhtırası.....	97
EK G	İstanbul'daki Fransa, Rusya ve İngiltere Büyükelçilerince Hazırlanan, Ermeni Vilayetlerinde Uygulanacak İdari Reformlar Projesi (1895) (Şu Anki Erzurum, Van, Sivas, Mamuret-ül Aziz, Diyarbekir Vilayetleri).....	103
EK H	Türk Hükümeti'nin 20 Ekim 1895'te Ermeni Vilayetleri İçin İlan Ettiği Reform Kanunu.....	115
EK İ	1882'de Ermeni Patrikhanesi'nce Çıkarılan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Nüfusun İstatistikî Tablosu.....	123
EK J	Ermeni Patrikhanesi'nce Çıkarılan, Türkiye Ermenistanı'nın 1912'deki İstatistikî Tablosu (Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas ve Diyarbekir Vilayetleri).....	125
EK J'	Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusun 1912'deki İstatistikî Tablosu.....	126
EK K	Son Otuz Yıl İçinde Ermeniler – 1882 ve 1912 İstatistiklerinin Karşılaştırmalı Tablosu.....	127
EK L	Osmanlı İmparatorluğu'nun 1298 (1882) Salnamesi'nden Bilanço Özeti, s. 413-414.....	129
EK M	Sivas Vilayeti Ticaret ve Sanayi İstatistikleri (1912).....	131
EK N	Ermeni Patrikliği'nce Çıkarılan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni Okullarının İstatistikî Tablosu (1901-1902).....	135
EK O	Hariciye Nâzırı Abidin Paşa'nın Bay Goschen'e Verdiği Nota.....	137
EK P	Fransa, Rusya ve Büyük Britanya Büyükelçileri Tarafından Said Paşa'ya Verilen Ortak Sözlü Nota.....	141

FIRTINADAN ÖNCE BİR SON ÇIRPINIŞ

ROBER KOPTAŞ

“Ermeni gazeteleri bile zaman zaman ‘Fransız yazar Marcel Léart’ın fikirleri’ diye yazıyor! Görünen o ki sır iyi tutulmuş, Öyle de olmalı, işin hayrı için bu şart.”¹

“Kitap basıldı ve Ulusal Heyet bütün Avrupa ve Amerikan basınına gönderdi. Kimse yazarının Zohrab olduğunu bilmedi. Boğos Nubar Paşa bile bilmiyordu. Ona, kitabı yazarın asil bir Fransız olduğunu söyledim. Bir süre sonra yazarın kendisi sırrı bazı yabancı ve Ermeni ahbablarına fısıldayınca, çok da genişçe olmayan bir Ermeni ve Ermeni dostu çevresinde mesele açıklık kazandı. Ama Türklerin bu kitapçığın yazarının Zohrab olduğunu bildiğini sanmıyorum.”²

Tanınmış Ermeni şair ve yazar Arşag Çobanyan’ın kaleminde çıkmış yukarıdaki iki pasaj, elinizde tuttuğunuz ve kapağında Marcel Léart adını taşıyan küçük kitabın yazarının, Çobanyan’ın yakın dostu ve dönemin en önemli Ermeni edebiyat ve siyaset adamlarından Krikor Zohrab’a ait olduğunu gösteriyor. Aşağıda da göreceğimiz gibi, Çobanyan, ki-

1 Arşag Çobanyan’dan Krikor Zohrab’a mektup, 20 Eylül 1913; Arşag Çobanyan, *Yerger* (Eserler), Yerevan, 1988, s. 766-767; aktarıldığı yer: *Krikor Zohrab: Yergeri Joğovadzı* (Toplu Eserleri), Yerevan: Kraganutyanyan yev Arvesdi Tankaranı Hradaragcutyun, 2003, c. 3, s. 646.

2 Arşag Çobanyan, *a.g.e.*, s. 766-777; aktarıldığı yer: *Krikor Zohrab: Yerger*, s. 648.

tabın Avrupa’da basılıp dağıtılması konusunda sorumluluk üstlenmiş ve dostunu bu konularda mektuplarla bilgilendirmeyi de ihmal etmemiştir.³

Yazar, avukat, Osmanlı Meclis-i Mebusanı İstanbul mebusu Krikor Zohrab’ın müstear adla Fransızca olarak yazdığı ve Paris’te yayımlanan *La Question arménienne à la Lumière des documents* (Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi)⁴ kitabı ve bu kitabın siyasi arkaplanı, 1915’te Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Ermenilere karşı işlenen büyük suçun hemen öncesindeki manzara-i umumiye hakkında çok değerli bilgiler sağlar. Bu sunuş yazısında, o arkaplanı hatırlamaya çalışırken, bir yandan da, Zohrab’ın ve Ermeni çevrelerinin, kitabın basımından nasıl bir sonuç umduğu ve bu sonuca ulaşmak için ortaya koydukları fikirlerin anlamı üzerinde duracağız.

Léart’ın, yani Zohrab’ın kaleme aldığı metnin muradı son derece açıktır: “Ermeni Meselesi”ne yakından ilgi duyan bir Fransız aydını tarafından yazılmış olduğu izlenimi vermesi istenen kitabın muhatabı Batı kamuoyudur ve büyük devletlerin, Ermenilerin karşı karşıya kaldığı sorunların çözümünü amaçlayan reformlar gerçekleştirmesi için Osmanlı devletine baskı yapmasına yardımcı olmayı hedeflemektedir.⁵

3 Arşag Çobanyan: (1872 İstanbul - 1954 Paris) Yaşadığı dönemde Ermeni kültür dünyasının en önemli şair, yazar ve entelektüellerinden biriydi. İstanbul’da, Makruhyan ve Getronagan okullarında okudu. *Dzağig* gazetesinin editörlüğünü üstlendi. Romantik tarzda eserleri bulunmakla birlikte, realist Ermenice edebiyatın kurucularından biri kabul edilir. Kazandığı bir bursla Fransa’ya gitti ve oradaki edebiyat çevreleriyle yakın bir ilişki kurdu. Osmanlı topraklarında Ermenilere yönelik 1895 katliamlarından sonra Fransa’da kaldı, orada yaşadı ve üretti. Paris’te yayımladığı *Anahid* dergisinde pek çok tanınmış ve genç yazarın eserlerine yer verdi. Batı kamuoyunu Ermeni meselesinde harekete geçirmek için uzun yıllar yoğun çaba sarf etti.

4 Paris: Augustin Challamel, 1913, 76 sayfa.

5 Kitap, bu bakımdan, Ermeni meselesi bağlamında bugün dahi epey hararetleli bir tartışma konusu olan “lobi” çalışmalarının erken örneklerinden biri sayılabilir.

Öte yandan, bu “murad” a eklenebilecek ikincil bir yarar umudu da, herhalde, Osmanlı devletinin o günkü iktidarı olan İttihat ve Terakki yönetiminin, Batı’dan kendisine yönelen baskıların boyutunu görerek, Ermenilerin şikâyetlerine konu olan uygulamalara bir son vermesini sağlamaktır.

Léart, kitabında, temelde iki önemli nokta üzerinde durur: Bunlardan birincisi, Osmanlı devletinin birtakım yapısal sorunları nedeniyle, Ermeni vatandaşlarına karşı yüzyıllardır ayrımcılık uyguladığı ve kendi iradesi ve çabasıyla bu ayrımcılığın getirdiği sorunları ortadan kaldırmaya muktedir olmadığı; ikincisi ise, Ermenilerin, Müslüman halklar arasında yaşayan kadim ve medeni –ve Hıristiyan– bir halk olarak, Batılı devletler tarafından göz ardı edilemez bir değere sahip olduğudur.

Bu iki temel vurgu da, büyük devletlerin, Osmanlı topraklarındaki Ermeni vilayetlerinde idari reform yapılabilmesi için aktif rol alması ve soruna müdahil olarak bu reformların gerçekleştirilmesini sağlamaları amacıyla yapılmıştır. Son derece acı bir şekilde, Léart’ın, Batı kamuoyuna Ermenilerin ne kadar modern, ileri ama aynı zamanda köklü ve zengin bir medeniyete sahip olduklarını kanıtlamak üzere sunduğu verilerin her biri, kitabın basımından sadece iki yıl sonra, 1915’te, Ermeni halkının topyekûn imhasına girişen zihniyetin, bizatihi bu kadim halkı yok etme gerekçelerine dönüşecekti. Léart’ın vurguladığı yapısal sorunların bir kısmı ise günümüzde halen devam etmekte ve özellikle Kürt sorunu bağlamında kan dökülmesine neden olmaktadır.

Kitabın yayımlandığı 1913 yılında, Ermeni Meselesi, en azından 1878’den, yani Berlin Kongresi’nden bu yana, o anlı şanlı Şark Meselesi’nin bir alt başlığı olarak uluslararası ilişkilerin gündeminde yer alan, büyük güçlerin müdahil ve taraf oldukları bir sorundu. O günden 35 yıl önce, 1878’de imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nın 16. ve Berlin Kongre-

si kararlarının 61. maddesiyle, kabaca “Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform ve bu reformların gerçekleşmesi için yabancı devletlerin gözetimi” olarak özetlenebilecek bir mevzu, uluslararası siyaset gündemine girmişti. Konjonktüre bağlı olarak zaman zaman soğumaya veya unutulmaya bırakılıp bir kenara konsa da, “*Question arménienne*”, bu 35 yıl boyunca diplomasi koridorlarında kendine özgü bir yere sahipti.

Peki, Krikor Zohrab’ı böyle bir kitabı yazmaya ve bir parçası olduğu Osmanlı Ermeni siyasi çevrelerini de ondan böyle bir şey yapmasını istemeye iten daha yakın vadeli gerekçeler neydi? Bu sorunun yanıtının uzandığı zemin, öncelikle, II. Meşrutiyet’in ilanıyla alenilik ve hayatiyet kazanan “İttihat ve Terakki-Ermeniler” ilişkisiyle ilgilidir. Ancak, bu konuyu tartışmadan önce, Zohrab’ın hayat hikâyesini kısaca hatırlayalım.

Krikor Zohrab 1861’de İstanbul Beşiktaş’ta doğdu. Beşiktaş ve Ortaköy’deki, Makruhyan, Tarkmançats ve Lusavoriçyan Ermeni okullarında okuduktan sonra Galatasaray Mekteb-i Sultanisi’nde mühendislik ve hukuk eğitimi aldı. Avukatlık yaptı, aynı zamanda dönemin en önemli Ermeni yazarlarından biriydi. Osmanlı Ermeni toplumunun gündelik yaşamını, farklı sınıflardan insanlar arasındaki gerilimleri, kadınların sorunlarını gerçekçi bir perspektifle kaleme aldığı eserleriyle Ermenice edebiyatta “hikâyelerin prensi” unvanını kazandı.

Zohrab, 1906’da, İştîp’te işkence gören Bulgar bir devrimciyi savunduğu için avukatlık yapmaktan men edildi. İki yıl boyunca mesleğini icra edemedi. Abdülhamid istibdadı altında siyasi sakıncalı addedilen ve baskıya maruz kalan pek çok Ermeni’nin yaptığı gibi, yurtdışına çıkmak zorunda kaldı. İskenderiye’de yaşamak üzere önce Avrupa’ya gitti. Ancak henüz Paris’te bulunduğu sırada Jön Türk devriminin

gerçekleştiği haberini aldı ve hızlı bir şekilde İstanbul'a döndü. Meşrutiyet'in o ilk heyecanlı günlerinde düzenlenen mitinglerde coşkulu kalabalıklara hitap etti.⁶ Darülfünun'da, Mekteb-i Hukuk'ta ders vermeye başladı. Meşrutiyet-i Osmani Kulübü'nün ve Ahrar Fırkası'nın kurucu üyelerinden biri oldu. 1908, 1912 ve 1914'teki seçimlerde İstanbul mebusu olarak parlamentoya giren Zohrab, üç dönemde de seçilen altı Ermeni mebustan biriydi. Zohrab, aynı zamanda, 1863'te kabul edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi gereğince faaliyet gösteren Ermeni Milli Meclisi'nde de, Samatya vekili olarak görev yapıyordu.

24 Nisan 1915'te tutuklanan Ermeni aydınları arasında yer almayan Zohrab, tevkifatı haber aldığı andan itibaren pek çoğu yakın arkadaşı olan bu insanları kurtarmak için çeşitli girişimlerde bulundu. Ermeni halkının Osmanlı devletine sadık olduğunu göstermek için inisiyatif aldı, açıklamalar yazdı. Ancak, kısa bir süre sonra kendisi de arkadaşlarıyla aynı akıbete uğradı. 1915'in Mayıs ayının son günlerinde Erzurum mebusu arkadaşı Vartkes Serengülyan'la birlikte tutuklandı ve Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanacakları söylenerek Diyarbakır'a gönderildi. Konya, Pozantı, Halep üzerinden gitmekte olduğu Diyarbakır yolunda, daha önce sıkça görüştüğü Talât Paşa'ya, Hüseyin Cahit Bey'e, Necmettin Molla'ya, Alman Büyükelçisi Hans Wangerheim'a ve Halil Bey'e (Menteşe) çeşitli mektuplar göndermesine ve Diyarbakır'da değil İstanbul'da yargılanmalarını talep etmesine rağmen olumlu yanıt alamadı. Arkadaşı Vartkes Serengülyan'la birlikte, Temmuz 1915'te Urfa yakınlarında, Teşkilat-ı Mahsusa emrindeki bir çete reisi olan Çerkez Ahmed tarafından öldürüldü.⁷

6 Bu mitinglerde yaptığı konuşmalar *Siyasi Nutuklar* adıyla yayımlandı. Birinci cilt: İstanbul, 1324/1908, 42 s.

7 Krikor Zohrab'ın yaşamöyküsü ve dünya görüşü için bkz. Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, İstanbul: Pencere Yayınları, 2011. Ayrıca bkz. Murat (Rober) Koptaş, *Armenian Political Thinking in the Second*